

מנהג הקריאה המתיחס לסימן יתק"ק

כתב הרמ"א בהגהותיו לשלחן ערוך או"ת, הלכות תשעה באב, סי' תקנט ס"א:

ומתפללים בנחת¹ ודרך בכי כאבלים, וכן עושים בקריאת איכה, ובכל "איכה" מגביה קולו יותר, וכשמגיע החזן לפסוק "השיבנו" אומרים אותו כל הקהל בקול רם ואח"כ מסיים החזן ותזור הקהל ואומרים "השיבנו" בקול רם, וכן החזן².

בדומה³ לכך אנו נוהגים בקריאת ההפטרה של שבת ר"ח, שבה אנו קוראים את הפרק האחרון בישעיהו. כן אנו נוהגים גם בעת קריאת הפרק האחרון בתרי עשר, שהוא ההפטרה של שבת הגדול. גם בעת סיום הקריאה של מגילת קהלת, אנו נוהגים כן. וכבר נתנו בעלי המסורה סימן לכך: יתק"ק או יתק"א, לאמור: ישעיהו, תרי עשר, קהלת, קינות או איכה,

* שמחתי מאוד כי ניתנה לי הזכות להשתתף בספר לכבוד פרופ' משה ארנד. כידוע פרופ' ארנד עוסק בתחומים מגוונים: חינוך וזוהרא, מקרא ותלמוד, וכבר בהיותי סטודנט עמדתני על רב גוניותו בשומעי ממנו קורס שהיה מוקדש לנושאים אלו. יתר על אלו, הוא תחום נוסף של פרופ' ארנד, והוא תחום הקריאה בתורה. דומה שאנו יכולים לומר שככל שפרופ' ארנד מדקדק בתחומים שהוא עוסק בהם, הרי בתחום זה הוא מדקדק ביותר. לכבודו בחרתי אפוא לעסוק במנהג מסוים הקשור לקריאת התורה. נאחל לבעל הזיכרון להמשיך לקרוא בתורה ולהרביץ תורה עוד שנים ארוכות מתוך בריאות גופא ונהורא מעליא עם כל בני משפחתו.

1 ר' שלמה האס בספרו כרם שלמה על שו"ע או"ת, מונקאטש תר"ס, הגיה: בלחש, על יסוד האמור במסכת סופרים ס"פ יח: "ומתפללין בלחשה", ע"ש. דבריו הובאו גם ע"י ר' נחמן כהנא בספרו ארחות חיים על שו"ע, סיגעט, תרנ"ח. גם ר' ראובן מרגליות בספרו נפש חיה על שו"ע או"ת, ת"א, תשי"א, הגיה כן מנפשיה בציינו אף הוא למסכת סופרים. אמנם יש להעיר שהגהה זו אינה הכרחית, הואיל ובנחת היינו בלחש. כך כוונת הכתוב בקהלת (ט, יז): "דברי חכמים בנחת נשמעים", וכפי שמתורגם שם: "בחשאי". וכן כתב שם הראב"ע. וראה בספר מהרי"ל, מהד' שפיצר, ירושלים, תשמ"ט, עמ' רנא בשינויי נוסחאות אות ב, שבכתבי היד נמצא "בנחת" או "בחשאי", ללמדך שאין הבדל ביניהם. יש לציין שבדרכי משה הארוך, פיורדא, תק"כ, כתוב: "יש לאומרה בנחת ובלחש", ולדברינו יש לומר שהרמ"א פירש את דבריו, ו' החיבור כאן היא ו' הפירוש.

2 במחזור ויטרי סוף סי' רסד, עמ' 226 (והשווה עם ספר הגייר, מהד' אפפעל, ירושלים, תשנ"ד, עמ' סט), מובא מנהג השונה מהנזכר כאן, אבל אין אנו דנים כרגע בו. מכל מקום לפי האמור שם קשה לדעת בבירור אם חזרו על "השיבנו" אם לאו.

3 "בדומה" ולא באופן זהה לחלוטין, משום שרק הקורא הוא החוזר וקורא שנית את הפסוק שלפני האחרון (והיה מדי חודש וגו'). וכן אנו נוהגים בשאר המקרים. כאמור, רק בתשעה באב אנו משנים מעט.

אלו הם ארבעת הספרים שסיומם בעת הקריאה שונה מהרגיל. מטרת המאמר שלפנינו היא לבדוק את מקורו והיקפו של מנהג זה.

א. בירושלמי ברכות ריש פרק ה' נאמר:

תני: לא יעמוד אדם ויתפלל לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק... וכן אל יפטר אדם מחבירו לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק... אלא מתוך דבר של תורה. שכן⁵ מצינו בנביאים הראשונים⁶ שהיו חותמין את דבריהם בדברי שבח ובדברי נחמות. א"ר אלעזר: חוץ מירמיהו שחתם בדברי תוכחות (פני משה: בנבואת דבריו בעצמו שכתוב עד הנה דברי ירמיהו [נא, סד] ושם דברי פורעניות כתובין. והפסוקים שאח"כ עד סוף הספר, מספר מלכים הם) אמר לו ר' יוחנן: עוד הוא בדברי נחמות חתם (פני משה: גם זה הפסוק בעצמו דברי נחמות הן לישראל שכתב בו מפלת השונאים שחתם ואמר "ככה תשקע בבל ולא תקום מפני הרעה" וגו' "עד הנה דברי ירמיהו"... והכתיב "והיו דראון לכל בשר" בעכו"ם היא עסיקין (פני משה: בחתימת ספר ישעיהו והיו דראון לכל בשר ומשני בגוים הוא עסקין ולא בישראל), והכתיב "כי מאס מאסתנו", "השיבנו" תחת "כי מאס מאסתנו" (פני משה: בסוף מגילת איכה כי אם⁷ מאס מאסתנו).

מדברי הירושלמי למדנו, שהנביאים נהגו לסיים את דבריהם בדברי שבח ותנחומים. בדומה לזה נאמר בירושלמי מגילה פ"ג ה"ז: "זה שהוא עומד לקרות בתורה צריך שיהא פותח בדבר טוב וחותר בדבר טוב"⁸. לדעת ר' יוחנן בירושלמי ברכות גם ירמיהו סיים את דבריו בדברי תנחומים. על כך מקשה הירושלמי, שהרי הפסוק המסיים את ישעיהו "והיו דראון לכל בשר" עומד בסתירה לכך. תשובת הירושלמי היא, שהרעה המוזכרת בפסוק מופנית לגוים, ולפיכך אין בכך משום סתירה לכלל האמור. ברם הפסוק המסיים את איכה "כי אם מאס

4 וכן הוא בבבלי, ברכות לא ע"א, אלא ששם אין כל דיון בנביאים שסיום דבריהם אינו דברי שבח.

הברייתא עצמה נמצאת בתוספתא ברכות פ"ג, מהד' ליברמן עמ' 17. וראה עוד בספרי ריש וזאת הברכה.

5 בפירוש דברי הירושלמי, ובהסבר הראיה "שכן מצינו", איני דן, וכבר הארכו בזה מפרשי הירושלמי.

6 ראוי לציין לדברי מהרש"א בחידושי אגדות שכתב שאין הכוונה בביטוי זה למה "שאנו קורין נביאים

ראשונים דהיינו יהושע שופטים שמואל מלכים, דמאי דברי שבח ותנחומין איכא בסיומן? דספר יהושע

מסיים בקבורת אלעזר... אלא דודאי לא איירי כלל בהנהו נביאים, שאינן אלא סיפור הקורות שבאותו

הדורות אלא דאיירי באותן שאר נביאים שנתנבאו כפורענות של נכרים שבסיומן דברו בשבח ותנחומין,

ונביאים ראשונים דקאמר... לאו דוקא אלא שהם ראשונים לדורות הללו."

7 בירושלמי לפנינו ליתא מלת "אם", אבל בעל פני משה הוסיפה כרי להתאים את האמור ללשון הכתוב,

הואיל והוא סבור שהירושלמי מתייחס כאן לפסוק מאיכה, ושם נאמר: "כי אם מאס מאסתנו".

8 העיקרון בירושלמי ברכות הוא רחב יותר, שהרי אין הוא מוגבל אך ורק לקורא בתורה. ואכן אתה מוצא

את השילוב של שני העקרונות, שהם כאמור עיקרון אחד, במקרים נוספים, כגון בסיום מסכת וכמו

שכתבו התוספות במו"ק, דף כח רע"ב ד"ה ובלע. וכן מצאנו במקומות נוספים וגם בעניינים נוספים

שיש לפתוח בדבר טוב ולסיים בדבר טוב, אלא שאין כאן המקום להאריך בזה, ועוד חזון למועד

ברצות ה'.

מאסתנו" עומד בסתירה לכלל האמור. ועל כך השיב הירושלמי: "השיבנו" תחת 'כי מאס מאסתנו". מה פירושה של תשובה זו?

לכאורה משמעות תשובת הירושלמי ברורה כמעט מאליה. הרי כאן נמצא המנהג שפתחנו בו. ואכן כך הסביר ר' שמואל יפה אשכנזי בפירושו "יפה מראה", והביאו מהרש"א בחידושי אגדות, וכן כתב גם בעל פני משה.

וכבר הקדימם בפירוש זה הראבי"ה שבספרו על ברכות, סי' צא, מהד' אפטוביצר עמ' 68, אלא שהם, כידוע, לא ראו את דבריו. אלו דבריו:

שכן מצינו בכל הנביאים שחתמו בשבת ובנחמות, ובירושלמי פריך טובא, ומשני, שיש מקום שכפלו [בסוף] הספר כדי לחתום בנחמה, כגון בסוף איכה ישבה בדד וקהלת וישעיה ותרי עשר.

אמנם פירוש זה קשה במקצת, שהרי אם הנביא עצמו לא חשש לסיים כפי שסיים, מדוע צריכים אנו לשנות את דבריו ולומר פסוק במקום שהוא לא אמרו⁹. יתכן שלפי פירוש זה עלינו להניח שהנביא אכן חזר ואמר את הפסוק פעם שניה, אלא שהוא לא כתבו בספרו¹⁰. כלומר, לפי פירוש זה נראה שיש בידי הירושלמי מסורת, שהפסוק נאמר פעם שנייה, למרות שבכתוב אין בידינו עדות על כך. עם זאת עדיין קשה, שהרי לפי דברי הירושלמי חזרה על פסוק נאמרה רק ביחס למגילת איכה, ותו לא. ברם מדברי הראבי"ה עולה, שהירושלמי אמר כן גם ביחס לספרים נוספים. היינו, לדבריו צריך לומר שתירוצ' הירושלמי ביחס לאיכה, עונה גם על שאלת הירושלמי ביחס לספר ישעיהו. אך עדיין קשה, שהרי היכן מצינו שהירושלמי אמר כן ביחס לקהלת ותרי עשר¹¹. ואכן בעלי התוספות¹² שהביאו את דברי הירושלמי הללו הוסיפו וכתבו:

מיהו מהנהו¹³ קראי דסוף תרי עשר¹⁴ וקהלת לא פריך מידי שחושבו בטוב, בדברי תנחומין, ולא מיירי בפורענות ישראל¹⁵.

לאמור, הבנתם בירושלמי שונה מהבנת הראבי"ה. לשיטתם אין הירושלמי רואה כל קושי

9 וכבר הקשו כן ר"י פצנווסקי בפרדס יוסף על התורה, ויקרא, כו, מד: "לכן המנהג לחזור על הפסוק השיבנו, אבל זה לא יציל הפלא על מחבר המגילה"; ר"ב אפשטיין בתורה תמימה בסוף איכה; ל' גינזבורג בפירושים וחידושים בירושלמי שם (כרך ד, עמ' 59).

10 וראה לקמן הערה 16. ר"י בויס העירני כי ניתן ליישב בתירוצ' נוסף ובאופן דומה. לאמור, הואיל ודברי הנביאים סודרו ברצף פרק אחר פרק (בלי להיכנס כרגע לשאלת הסידור הפנימי), א"כ לא נחשב הדבר כסיום בדברי פורענות, שהרי אחרי דברי הנביא כאן יש פסוקים נוספים.

11 וראה ר"ש גורן, הירושלמי המפורש, ירושלים, תשכ"א, מקורות, דף צה ע"ג, שכתב שדברי הראבי"ה בירושלמי קשים הם.

12 ברכות לא ע"א ד"ה שכן.

13 כך הוגה שם במסורת הש"ס.

14 כבר תמה על כך מהרש"א בחידושי אגדות. שהרי תירוצ' התוספות לגבי תרי עשר, הוא עצמו תירוצ' הירושלמי שהזכירוהו התוספות, ומדוע כתבו כן בשם עצמם.

15 בתוספות הרא"ש, וכן בתוספות ר"י חסיד, מהד' זק"ש, ירושלים תשכ"ט, הגוסס: ולא מיירי בפורענות. כלומר, בסיום של תרי עשר וקהלת מדובר בדברי תנחומים לישראל ולא בפורענות על ישראל, וכך גם

בסיום של תרי עשר וקהלת, ולפיכך לא הזכיר את הספרים הללו. לאמור, לפי דברי התוספות בהסבר הירושלמי יש לחזור על הפסוק שלפני האחרון רק במגילת איכה.

ב. חכמי האחרונים העדיפו להסביר את הירושלמי כשיטת הראב"ה, ולא כשיטת התוספות. אף שדברי הראב"ה לא היו לפנייהם, הרי שהם כיוונו לפירושו. הסיבה לכך ברורה. הם רצו ליישב את מנהגנו כיום עם דברי הירושלמי. כך לדוגמה כתב בעל יפה מראה:

והכתיב "כי אם מאס מאסתנו", ניחא ליה לאקשווי מהכא טפי מ"אם טוב ואם רע" דכתיב בסוף קהלת. אע"ג דכתיב מקמי קינות, וטפי מ"פן אבוא והכיתי את הארץ חרם" דכתיב בסוף הנביאים משום דזו תוכחה יותר קשה. ומיהו לפי מאי דמתרץ להא, מיתרצי הנהו נמי, דהדר קרינן "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא" בסוף נביאים, והדר קרינן "סוף דבר הכל נשמע", בסוף קהלת.

כך סבור גם מהרש"א בתירושי אגדות, ובעל פני משה בפירושו מראה הפנים. ואף שפירשו את דברי הירושלמי באופנים שונים מעט, הרי ההנחה היסודית של כולם היא שיש לכפול את הפסוק שלפני האחרון.

ג. עתה נשאלת השאלה הבאה. עד שאנו מגלגלים מנהג זה לדברי הירושלמי, יש לשאול מה הן העדויות שבידינו לקדמותו של מנהג זה. כבר כתבנו לעיל, שיש לנו עדות על המנהג מבעלי המסורה. בסוף ישעיהו מצוי הסימן: יתק"ק, או יתק"א, שפירושו: ישעיהו, תרי עשר, קהלת, קינות או איכה. לאמור, בעלי המסורה לימדונו שבארבעה ספרים אלו, לאחר קריאת הפסוק האחרון, עלינו לחזור ולקרוא את הפסוק שלפניו, הואיל והוא המסיים בדברי שבח ונחמה. היינו, לפנינו עדות קדומה על מנהג זה. מנהג זה נזכר במפורש גם בדברי רש"י בסוף איכה:

השיבנו ה', מפני שמסיים בדברי תוכחה הוצרך לכפול¹⁶ מקרא שלפניו פעם אחרת וכן ישעיה ותרי עשר וקהלת¹⁷.

מעתה מובן שאנו מוצאים מנהג זה באשכנז גם מאוחר יותר. כך כתב מהר"ל:¹⁸

- צריך לפרש את דברי התוספות שלפנינו. לא אמרתי זאת אלא כדי להוציא מפירוש אפשרי אחר, שלפני כונתם לומר שהפסוק אינו מדבר בפורענות על ישראל אלא בפורענות על גוי.
- 16 ר' מיכאל זריהן בספרו מעין חיים, נתניה, תשנ"א, ח"ד, סי' כא, עמ' קעו כתב על דברי רש"י: "משמע מדבריו דפסוק השיבנו שאומרים אחר כי אם מאס מאסתנו הוא לא ממנהג, אלא שבאמת כך סיים ירמיה ספר איכה בפסוק השיבנו". וראה לעיל ליד הערה 10.
- 17 כנוסח הדפוס, ובשינויים קלים, נמצא גם ברש"י כ"י וטיקן 94 (מכון לתצלומים של כ"י עבריים ס' 253), כ"י ג'ניבה 7 (ס' 2317), פאריס 165 (ס' 4152). ברש"י כ"י מילנו 22 (ס' 18123) יש קצת שינויי נוסח, אבל בעיקרו של דבר הנוסח הוא כלפנינו.
- 18 ספר מהר"ל, סדר תפילת ט' באב, מהד' שפיצר, ירושלים, תשמ"ט, עמ' רנא-רנב.

כשהגיע ש"צ בפעם ראשון לסיום פסוק "לאורך ימים" מתחילין הצבור בקול רם "השיבנו ה' אליך" וגו'. וש"צ כופלו גם כן בקול רם והוא מסיים בקול גמוך פסוק "כי אם מאס מאסתנו" וכו'. והציבור כופלין אתריו "השיבנו". וש"צ כופל אתריהם.

דברי מהרי"ל הללו הובאו על ידי הרמ"א בדרכי משה, ומשם להגהות הרמ"א על שו"ע שהבאנו בפתיחת דברינו. בהתאם להגהה זו אנו נוהגים גם כיום, אם כי בשינוי מסוים וכפי שהעיר על כך ר"ש דבליצקי¹⁹.

ד. ברם, ניתן לפרש את דברי הירושלמי באופן אחר. בפירוש ר' יונה לברכות²⁰ נאמר:

וכן מאי דכתיב "כי אם מאס מאסתנו" אינה תוכחה, שכך ר"ל [=רצה לומר], וכי מאוס מאסתנו? קצפת עלינו? כלומר לא היתה השנאה כ"כ [=כל כך] שלא תשיב אלינו, ותמאוס אותנו כמו הדבר המאוס, שאין אדם רוצה בו כלל, אלא קצפת עלינו. ומי שקוצף חוזר ומתרצה.

דברים אלו נמצאים במדרש איכה רבה שם:

"כי אם מאס מאסתנו קצפת עלינו עד מאד", אמר רבי שמעון בן לקיש אם מאיסה היא, לית סבר, ואם קציפה היא, אית סבר. דכל מאן דכעיס סופיה לאיתרציא.

כלומר, אילו היה הקב"ה מואס בנו, לא היתה לנו תקוה. ברם, הואיל והוא רק קצף עלינו, יש לנו תקוה, כי כל הכועס סופו להתרצות. ולפי ר' יונה פירוש הירושלמי הוא, "השיבנו" הואיל²¹ — וכי מאס²² מאסתנו? היינו שאלה ריטורית. הרי רק קצפת עלינו. ברור שלפי פירוש זה אין הירושלמי מזכיר שיש לומר שנית את הפסוק "השיבנו".

19 בחיבורו אם למקרא, בני ברק, תשל"ב, דף כה ע"א, הביא את דברי הרמ"א והוסיף: "וכן נוהגים. אך בבתי כנסת הפרושים בירושלים נוהגים שהקהל אומר רק בפעם השניה, וכן משמע בהג"מ סוף הל' תעניות שאין הקהל אומר רק פעם אחת, אך משמע שם שאומרים בראשונה ולא בשניה. וצ"ע למה שינו בזה בירושלים מהרמ"א. ומי שבידו להנהיג בדרכי שלום כהרמ"א, תע"ב". את הדברים האלו העתיק להלכה ר' אפרים גרינבלט בשו"ת רבבות אפרים, ניו יורק, תש"ם, ח"ג סי' עא.

20 לא ע"א, דפוס וילנא דף כב רע"ב.

21 "תחת" בירושלמי משמעו כאן: בגלל, הואיל וכד'. ל' גינזבורג בפירושים וחידושים בירושלמי שם (כרך ד עמ' 59–60) הסביר שהשתמשו כאן בדברי הכתוב בישעיה ס, טו: "תחת היותך עזובה... ושמתוך לגאון עולם". לדבריו, "היותך עזובה" מקביל ל"מאוס מאסתנו", ו"שמתוך" וגו', מקביל ל"השיבנו" וגו'. וראה עוד בספר זה הארץ על הירושלמי לר' דוב מלאכי, ירושלים, תש"ד, עמ' מה: "הפני משה פי'... אבל לי נראה שתיבת "תחת" כאן פירושו "במקום", כמו זרע אחר תחת הבל... זהו שמתוך הירושלמי "השיבנו תחת כי אם מאס מאסתנו" לא שהפסוק האחרון הוא ענין בפני עצמו, אלא הוא ההמשך של הפסוק הקודם, והכי פירושו השיבנו במקום כי אם מאס מאסתנו, ואם כן הסיום הוא בדברי נחמות".

22 ברם בכתוב נאמר: "כי אם מאס מאסתנו", ולפי ר' יונה לא ברורה משמעות המלה "אם". גם ל' גינזבורג בפירושים וחידושים בירושלמי שם (כרך ד, עמ' 60–61) הסביר את ר' יונה כדברינו ולפיכך נתקשה גם הוא במלה "אם", והוא סבור שזה אתר מהמקומות ש"אם" נכתב ולא נקרא, ע"ש. אבל נראה שהוא לא

פירוש אחר הוא פירושו של מהר"ם די לונזאנו שכתב:

והכתיב "כי אם מאס מאסתנו", "השיבנו" תחת "כי אם מאס מאסתנו" כצ"ל [=כך צריך להיות]. נ"ב [=נכתב בצדו]: פי' [=פירוש. היינו פירוש דברי הירושלמי הוא] פסוק "כי אם מאס" הוא נתינת טעם ל"השיבנו" והו"ל [=והיה ליה. היינו והוא] כאלו חתם בהשיבנו.

ובדומה לכך כתב גם ר' אלעזר אזקרי בפירושו לירושלמי (פירוש מבעל ספר חרדים):

"השיבנו" ו"חדש ימינו" תחת "כי אם מאס מאסתנו", ובשכר היסורים הרבים והגדולים שסבלנו כמה זמן ולא המרנו דת אע"פ שאין בנו מעשים. נמצא, שהחתימה ב"השיבנו" ו"חדש" היא, אלא שנתן טעם לדבר.

לפי שני הפירושים הללו, כוונת הירושלמי היא שהפסוק²³ "כי אם מאס מאסתנו" הוא הנימוק לבקשת "השיבנו". היינו, הואיל והקב"ה מאס בעמו, והרי סבלנו די והותר, מעתה עליו להשיבנו אליו. גם לפי פירוש זה אין צורך לחזור ולומר שנית "השיבנו", שהרי שני הפסוקים עניין אחד הם²⁴. נמצא לפי פירושים אלו, שאין כל מקור המלמדנו שיש לחזור על הפסוק "השיבנו".

נוכחנו לראות, כי אין הסבר חד משמעי לדברי הירושלמי, אלא ניתן לפרשו באופנים שונים. מכאן שמקורו של מנהג התורה אפשר שהוא קדום עד לזמן הירושלמי, ואפשר שהוא מאוחר, ואין אנו יודעים את תחילתו.

ה. נפנה עתה למקורות נוספים היכולים לעזור לנו להתחקות אחר מנהג זה. אחד המקורות

ראה את דברי בעל מתנות כהונה שהובאו בהמשך, ולא את דברי אפשטיין ב'החוקר' שצויינו בהערה הבאה. לפי בעל מתנות כהונה שם עולה שיש לפרש זאת כך: "כי אם מאס", אילו היית מואס בנו, אזי "מאסתנו", היינו מאוסים באופן מתמיד. אבל הואיל ורק "קצפת עלינו", יש לנו תקוה.

23 כתוצאה מפירוש זה אכן הגיה מהר"ם לונזאנו שצ"ל: כי אם מאס מאסתנו, כדי להתאים זאת ללשון הפסוק. אמנם אין הכרח להגיה, וכנראה שבעל ספר חרדים לא הגיה, ואעפ"כ פירש כפירושו של מהר"ם לונזאנו. היינו, השיבנו משום שמאסתנו, ואין בירושלמי ציטוט מהפסוק, אלא שימוש במטבע לשון הדומה לפסוק. עם זאת ברור כי גם לפירוש בעל ספר חרדים הפסוק "כי אם מאס" הוא המשכו של "השיבנו". א"כ לכל הפירושים שראינו עד עתה משמעותה של המלה "אם" בפסוק אינה מובנת יפה. לפיכך שיער א' אפשטיין במאמרו 'ע"ד נוסח הירושלמי בפסוק כי אם מאס מאסתנו', החוקר, א (תרנ"א), עמ' 147-150, שהפסוק שלפנינו הוא איחוד של שני נוסחים. באחד היה כתוב: כי אם מאס מאסתנו, ובשני: אם מאס מאסתנו. הסופרים שראו לפניהם שני נוסחים איחדום לנוסח אחד. אפשטיין נותן לשיטתו דוגמאות נוספות לתופעה זו. אמנם יש לציין שלפירוש בעל מתנות כהונה, לעיל הערה 22, המלה "אם" מתפרשת היטב בפסוק.

24 ואכן מצאנו כמה אחרונים שפירשו שהפסוק האחרון "כי אם מאס" הוא לטובה. ראה ר"י טיטלבוים, ישמח משה על התורה, פרשת כי תצא, דף קכה ע"ב; ר' חיים אריה ליב, שער בת רבים על התורה והמגילות, סוף איכה ובציוניו שם; ר' לוי יצחק מברדיטשוב, קדושת לוי על התורה, מגילת איכה (לאחר פרשת דברים) ד"ה השיבנו; ר"י פצנווסקי, פרדס יוסף, ויקרא כו, מג.

החשובים לכך הם הפיוטים הקדומים²⁵. הבה נבדוק את פיוטיו של הקליר לתשעה באב. בכמה מפיוטיו לתשעה באב נהג הקליר לפתוח את בתי הפיוט בראשי הפסוקים של מגילת איכה. כך בקינתו ליום תשעה באב המתחילה "שבת סורו מני"²⁶. כל בית פותח במלה הראשונה של פסוק מפרק ה'. בסוף הקינה אנו מוצאים "השיבנו", "כי", "תבא". אנו רואים כי הקליר חתם את קינתו בבית נוסף המתחיל "תבא". אילו מנהגו היה לחזור בקריאת איכה על הפסוק "השיבנו", לא מובן מדוע בחר לפתוח את הבית האחרון במלה "תבא". האם לא היתה מתבקשת במקרה זה חתימה בבית שתחילתו במלה "השיבנו". כן עולה גם מקינתו "זכור את אשר עש צר בפנים"²⁷. אף בה פתח הקליר בראשי הפסוקים של פרק ה'. חתימת הפיוט היא "השיבנו", "שיר", "כי", "תקותם". לאמור, גם כאן הפסוק המסיים הוא "כי אם מאס וגו', ונוסף אחריו בית עם חתימה. בדומה לכך מצאנו גם בקרובה "אהלי איכה בשלי הזועם"²⁸, אם כי בשונה מהדוגמאות הקודמות כאן, לא מצאנו בית נוסף בחתימה.

אבל דומה בעיני שלא כך הם פני הדברים. בפיוטים אחרים של הקליר מצאנו חזרה על "השיבנו". בפיוטו "איכה אשפתו כקבר פתוח"²⁹, כל בית מסתיים בתחילת פסוק מאיכה ה', והסוגר הוא חלק מפסוק מתוך פרשת התוכחה בספר ויקרא. השורה האחרונה בפיוט היא: "כי תמיד דוקרים ושוחקים, ומתורתך אנו לא רחוקים, השיבנו והורנו אלה החוקים". ההתחלה היא במלה "כי" שהיא אכן תחילת הפסוק האחרון. ברם הסוגר היה צריך להיות רק "אלה החוקים", שהוא תחילת הפסוק המסיים את פרשת התוכחה (ויקרא כו, מו). אבל הקליר חרג כאן מדרכו בכל הפיוט, והוסיף את המלים "השיבנו והורנו". דומה שיש לראות בכך עדות שמנהגו היה לחזור שוב על הפסוק "השיבנו". כך מוצאים אנו גם בקרובה שלו לתשעה באב³⁰. בקטע הרביעי המסיים את הקרובה שבץ הקלירי בתחילת כל בית לפי הסדר את ראשי הפסוקים של איכה פרק ה', ובפזמון שבסוף כל בית שבץ את הפסוק שלאחר פסוק הפתיחה. שלושת הבתים האחרונים בנויים כך: "השיבנו... כי אם מאס מאסתנו, כי אם... השיבנו ה' אליך ונשובה, ונשובה... רחמינו וחדש ימינו כקדם". ברי אפוא כי הפיוט בנוי לפי המנהג של חזרה על "השיבנו". וכן אנו מוצאים בפיוט הנמצא בכ"י המיוחס לקליר³¹, והפותח: "זכור אפית צר חותר". גם כאן משבץ הפייטן בתחילת כל בית לפי הסדר את ראשי הפסוקים של

25 ל' גינבורג (לעיל הערה 21) ציין שהמנהג קדום הואיל והוא נזכר ברש"י סוף איכה כפי שצוין לעיל. אמנם מתוך הפיוטים עולה, שניתן להקדים את זמנו עוד יותר.

26 קינות לתשעה באב, כמנהג פולין, מהר"ר גולדשמידט, ירושלים, תשל"ב, עמ' לה, אות ז.

27 שם, עמ' עב, אות יז.

28 נתפרסמה ע"י ע' פליישר, 'לעניין המשמרות בפיוטים', סיני, סב (תשכ"ח), עמ' יג-מ, וראה שם עמ' לא. בעמ' לח-לט פרסם פליישר השלמה קלירית, וגם ממנה עולה (שורה 49) שהסיום הוא בפסוק "מאס מאסתנו", אם כי המבנה שם אינו דומה למבנה הבתים הקודמים לו, ואולי יש בכך משום רמז שלפנינו סיום שאפשר שאינו הסיום הנהוג.

29 קינות מהר"ר גולדשמידט הג"ל, עמ' סה, אות טז.

30 נתפרסמה ע"י ע' פליישר, 'לוח מועדי השנה בפיוט לקליר', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 241.

31 כ"י טילור-שכטר H 14.15 ש'ע' פליישר ייחסו לקלירי. אני מודה בזה לפרופ' אברהם טל מנהל המלון ההיסטורי של האקדמיה ללשון עברית שהרשני לפרסם שורות אלו מן המאגר שברשותה. כן אני מודה לידידי מר בנימין לפלר שהודיעני על מציאותו של הפיוט, וגם הפניי לפיוטים נוספים שהוזכרו כאן.

פרק ה, והוא מסיים: "השיבנו שכנך גורא ואיום, כי עליך הורגנו כל היום. כי תעורר לנו נקמת יום, אשר עשו בבית תר היום. תשיבנו שנית ותופיע כקדם, כי תזכור ברית הררי קדם. זכור עדתך קנית קדם, וחדש ימינו כקדם".

נראה אפוא שהאיל ומצאנו חזרה על "השיבנו" בכמה מפיוטיו, הרי זו הוכחה למנהגו של הקליר. סבורני שהעובדה שבכמה פיוטים לא חזר הקליר על "השיבנו", אין בה כדי לסתור זאת. ידוע כי הפייטנים לא היו עקיבים באופן מוחלט בפיוטיהם, ולעתים אתה יכול למצוא בדבריהם תופעות יוצאות דופן.

עם זאת ראוי לציין כאן לפיוט לתשעה באב המתחיל "אהלי זכור"³². לדעת פליישר³³ בעלותו של הקליר על פיוט זה מוטלת בספק. עם זאת הוא סבור "אולי יש בו סימני קדמות מופלגים אפילו מעבר לתקופתו של הקלירי". הפייטן השתמש בתחילת כל שורה בראשי הפסוקים של פרק ה. הסיום הוא: "השיבנו שיווענוך על גהרות ונמת לא כי, כי תבענוך הבלגתה ושבתה לתילך ומצאתו תל עולם". לאמור, הסדר הוא "השיבנו, כי". היינו אין חזרה על "השיבנו"³⁴. אולי גם כאן הפייטן לא חש למנהג החזרה על "השיבנו", ולפנינו פיוט יוצא דופן. או שמא מפייטן זה למדנו כי מנהג החזרה לא היה נהוג במקומו.

אכן בפיוטים שהגיעו אלינו מתקופת הגאונים המצב ברור יותר. ניתן לראות שמנהגם היה לחזור על "השיבנו". בסליחה לתשעה באב שכתב ר' סעדיה גאון "זכור תבוסת צאן טבחה"³⁵, הוא השתמש בראשי הפסוקים של פרק ה, והסדר הוא: "למה, כי, מאוס"³⁶, השיבנו".

בסליחות לתשעה באב שכתב רב האי גאון³⁷ מצאנו ש"שלושת הטורים הראשונים פותחים בהתחלות ממגילת איכה וממשיכים בדברי הפייטן, ואילו הטור הרביעי נטול כולו, לפי רצף הפסוקים שבמקרא, מן המגילה"³⁸. והרי הבית האחרון: "השיבנו מעונה א-להי קדם, כי אם מאס מאסתה אשר פלטו מקדם, נשובה כנטעתה גן בעדן מקדם, חדש ימינו כקדם". דומה שאף כאן אנו רואים בבירור שמנהג הפייטן היה לחזור על "השיבנו".

ו. דומה שלאור האמור עד עתה עולה בבירור, שמנהג החזרה מנהג עתיק הוא. עדויות על קיומו שמענו מהפייטנים הקדומים, מבעלי המסורה ומהגאונים. ברם מתברר כי אצל בעלי המסורה הדברים אינם חד משמעיים כפי שאנו מדמים. עיון בכתבי יד ישנים של המקרא מגלה כי הסימן יתק"ק או יתק"א אינו מצוי בהם. אלו הם כתבי היד שאין הוא מצוי בהם:

32 פורסם ע"י ע' פליישר ב-HUCA, 45 (1974), עמ' כח-כט.

33 שם עמ' יח, מס' 5.

34 עם זאת יש ליתן את הדעת שבאמצע השורה האחרונה נמצאת המלה "ושבתה", ואולי יש לראות בכך רמז לחזרה על "השיבנו", אבל נראה לי כי דחוק לומר כן.

35 סדור רב סעדיה גאון, מהד' דודזון אסף יואל, ירושלים, תשל"ט, עמ' שכט.

36 למרות שמלה זו אינה נמצאת בפתיחתו של הפסוק, הביאה רס"ג בפני עצמה.

37 ע' פליישר, 'נוספות למורשתו הפייטנית של רב האי גאון', סיני, סו (תשל"ל), עמ' קפת.

38 פליישר שם, עמ' קפא.

כתר ארם צובה; 39 כ"י קהיר של הנביאים מבית הכנסת בעבאסיה שזמנו שנת 896; 40 כ"י ששון 1053, שהוא כ"י מזרחי מהמאה העשירית; כ"י לנינגרד B 19a, שנכתב בשנת 1100; 41 כ"י של הכתובים ברלין 680, ד"צ מהד' מקור, ירושלים, תשל"ג; 42 כ"י הללי; 43 כ"י לנינגרד פירקוביץ B 3 II; 44 B 94 (מכון לתצלומים של כ"י עבריים ס' 62818); 45 B 34 (ס' 62809); 46 כ"י ניו יורק ENA 346 (JTS 232) שהוא מן המאה העשירית 47. דומה שאנו יכולים להביא סיוע להעדרו של הסימן גם ממנהגם של בני תימן. בדיקת ספרי הפטרות של בני תימן שנכתבו במאה השש עשרה מלמדת כי בהפטרות שבת ור"ח לא נכתב שיש לחזור על הפסוק "והיה מדי חדש בחדשו" 48. רק בספרי הפטרות שנכתבו מאוחר יותר, אנו מוצאים כי הפסוקים האמורים נכתבו בסוף ההפטרות פעם נוספת, ללמדך שיש צורך לחזור ולקוראם 49. אותה

- 39 הכוונה לספרי ישעיהו ותרי עשר בלבד, שהרי הכתר כיום אינו שלם וחסרים בו קינות וקהלת. יש להוסיף כי בתורה נביאים וכתובים, "מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו", מהד' מ' ברויאר, ירושלים, תשל"ז-תשמ"ב, לא מצוין סימן, וגם לא נמצאת חזרה על הפסוק, כפי שאכן נמצא בכתב היד. ברם בתורה נביאים וכתובים "מדויקים היטב על פי הניקוד והטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לנינגרד בידי אהרן דותן", ת"א, תשל"ה, מודפס הפסוק שנית ללא ניקוד וטעמים. נראה שהדבר יכול להטעות את המעיין שיחשוב שכך הוא גם בכתב היד.
- 40 יצא לאור במהדורה פקסמילית עם מבוא מאת ד"ש לוינגר, הוצאת מקור, ירושלים, תשל"א.
- 41 ראה א' דותן, דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 325.
- 42 י' ייבין כתב במבואו שכ"י זה כולו משמר את הנוסח, הניקוד והמסורת הבבלית העתיקה. בסוף קהלת, עמ' 125, נראה שאין סימן. איכה לא ניתן לבדוק הואיל וחסר בכתב היד.
- 43 בסוף נביאים אחרונים, מהד' כ"ד גינזבורג, לונדון, תרפ"ו, כתב גינזבורג: "בהללי לא כתוב פעם אחרת והיה מדי חדש, ולא בסוף קינות וכן בכל הד' ספרים של סימן יתקק".
- 44 בסוף ישעיהו ובסוף תרי עשר לא מצויין מאומה. שאר הספרים לא נמצאים.
- 45 אין פסוקי חזרה בישיעהו, איכה וקהלת.
- 46 חסרה חזרה בקהלת. באיכה חסר הסיים.
- 47 אין חזרה בישיעהו. על כתב היד ראה: ישראל ייבין, כתר ארם צובה, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 324.
- 48 בדקתי ארבעה כתבי יד תימניים הנמצאים בספרית ביהמ"ד לרבנים בניו יורק והם: לוצקי 251 (EMC 61) מתוארך למאה החמש עשרה, ושלושה נוספים: לוצקי 254 (EMC 64) עמ' 62, לוצקי 256 (EMC 67) עמ' 27, לוצקי 259 (EMC 72) עמ' 3, המתוארכים למאה השש עשרה. התימנים אינם נוהגים לקרוא הפטרה מיוחדת בשבת הגדול כפי שהעירני בטובו י' עופר, ראה ב"רשימת ההפטרות לשבתות השנה" מאת נ' פריד באנציקלופדיה תלמודית, סוף כרך י' (שייך לערך הפטרה). אגב אעיר על רשימה זו שבה נאמר כי חוזרים וקוראים את הפסוק האחרון בשבת ר"ח גם לפי מנהג תימן והדבר אינו חד משמעי כפי שראינו. עוד אעיר כי בסוף מחזור עם פירוש קמחא דאבישונא, בולוניה, ש"א, נדפסה רשימת ההפטרות, ובשבת ר"ח נדפס שאומרים "עד והיו דראון והיה מדי חדש", ומשמע שחוזרים וקוראים פסוק אחרון וברשימה הנ"ל דומני שנשמט פרט זה ולא צוין.
- 49 לוצקי 260a, המתוארך למאה השבע עשרה, בהפטרות לשבת הגדול (עמ' 108), וראה הערה קודמת יש ציון לחזרה על הפסוק "הנה אנכי", אבל בהפטרות לשבת ור"ח (עמ' 72) אין ציון. לוצקי 261, אף הוא מתוארך למאה השבע עשרה, בהפטרות שבת ור"ח (עמ' 59) יש ציון לחזרה על "והיה מדי חדש". בכ"י לוצקי 262 (EMC 54), המתוארך למאה השמונה עשרה, בסוף הפטרת שבת ור"ח נכתב כל הפסוק שנית "והיה מדי חדש.... אמר ה'", ואחריו נכתב: סימן אוק"ק (כנ"ל לקרוא, אבל הקריאה קשה, וגם צריך בירור מה כוונת הסימן, וכנראה יש כאן טעות סופר). אציין גם לכ"י לוצקי 239 (EMC 27) המתוארך

תופעה חוזרת גם בכתבי יד תימניים של המגילות. עד המאה השש עשרה אי אתה מוצא בהם שיש לחזור, ורק מאוחר יותר נמצא כן⁵⁰. אפשר שאין בזה כל תימה, שהרי בני תימן כידוע לנו נסמכים בכל דבר על כתר ארם צובה. אכן לא מצאתי בין חכמי תימן המאוחרים התיחסות לאי קיום מנהג החזרה.

אמנם יש להדגיש כי חסרונו של סימן החזרה בכתר ארם צובה ובכתבי היד הקרובים אליו, אפשר ואינו משקף בהכרח את מנהג הקוראים. נכון הוא שהסימן אינו נמצא בהם, אבל אפשר לומר שהקורא חזר על הפסוק שלפני האחרון בלי כל קשר עם סימן המסורה, אלא על יסוד מסורת קריאה בעל פה. ואכן כבר מצאנו שהסופרים נהגו לכתוב בצורה מסוימת, כגון פרשיות פתוחות וסתומות, אף שלא היה על כך תיעוד במסורה⁵¹. יש טעם לטעון כן ביחס למנהג החזרה. זאת משום שראינו מפיוטי הקליר, רס"ג ורה"ג כי נהגו לחזור. כדי שלא תיווצר סתירה בינם לבין המצוי בכתבי היד הקדומים שמקום כתיבתם משקף כנראה אותה מסורת, לאמור מסורת א"י ומזרח⁵², עלינו לומר כאמור לעיל, שהעדר הסימן אינו מלמד על מנהג הקורא⁵³.

עם זאת יש ליתן את הדעת על האמור בסידור ר' שלמה ברבי נתן זצ"ל אב"ד מסיג'ילמסה⁵⁴ עמ' רו:

למאה השבע עשרה, והוא כ"י המכיל חלק מהנביאים, שבו לא נמצא בסוף ישעיהו סימן של חזרה, אבל מישוה הוסיף בכתב יד מאוחר: "והיה מדי חדש... יתק"ק".

50 כגון בכ"י לוצקי 473 (ECM 8) המכיל את קהלת עם תרגום והמתוארך למאה השש עשרה, אין חזרה בסוף קהלת. אבל בכתבי יד מאוחרים של קהלת, כגון לוצקי 471, 472b, 472c, 472d, 472e, נמצאת בהם חזרה.

51 ראה מקראות גדולות הכתר, מהדורת יסוד חדשה, יהושע שופטים, מהדיר מנחם כהן, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ב, מבוא עמ' 49-52, שהראה על חרירת ענייני מסורה חדשים מהמאה האחת עשרה ואילך.

52 אולי כדאי לציין כאן גם למנהג הקראים בטורקיה במאה ה-15. כוונתי לדברי כלב אפונדופלו שבספרו פתשגן כתב הדת, רמלה, תשל"ז, עמ' 41, כתב שבהפסרת צו שלפי מנהגם היא בסוף מלאכי יש לחזור, וכן כתב גם בהפסרת תזריע שהיא בסוף ישעיהו שיש לחזור. אבל מעניין מאוד שבעמ' 42 בכותבו על הפסרת שבת ור"ח, שגם למנהגם היא בסוף ישעיהו, כתב במפורש שמסיימים בפסוק "והיו דראון לכל בשר".

53 אולי יש להסמיך לכאן את נושא סימן הסדרים בנ"ך. כבר העירו שבמקרים רבים סומן תחילת הסדר פסוק אחד לפני סוף העניין, חו עובדה מתמיהה. י' עופר במאמרו 'סדרי נביאים וכתובים', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 155 ואילך דן בנושא זה, והביא את הדעות שנאמרו בעניין (וראה לקמן הערה 81). הוא הציע בעמ' 163 כפתרון את ההשערה שהפסוק שבו נסתיים הסדר הוא הפותח את הקריאה הבאה. לאמור, לפי הסברו עולה שהקריאה של הסדר הקודם נסתיימה פסוק אחד לאחר הסדר, כדי לסיים בעניין טוב. אם כן הקורא של סדר זה לא נהג לפי סימן המסורה, שהרי הוא המשיך לקרוא פסוק נוסף כדי לסיים בדבר טוב. ברור שיכול אדם לומר שזו עצמה כוונת הסימן, ואין כאן כל ססיה ממנו. עם זאת נראה לי שיש כאן מעין רמז לדבר שקיום סימן מסורה או גם העדרו, אינם מתווים בהכרח את התנהגות הקורא.

54 מהד' שמואל חגי, ירושלים, תשנ"ה. ר' שלמה חי מעט אחרי הרי"ף ובדבר מקומו חלוקת הדעות. יש סוברים שמוצאו בבלי ויש סוברים שמוצאו צפון אפריקה, ראה במבוא עמ' 5 שהביא את הדעות השונות בעניין זה. הסידור נכתב בערבית והתרגום נעשה בימינו ע"י המהדיר.

ובראש חודש אם חל בחול קורין בספר תורה צו את בני ישראל וגו'... ואם חל בשבת קורא בספר תורה השני אחרי הפרשה וביום השבת עם פרשת ובראשי חדשיכם ומפטירים השמים כסאי והוא בסוף ספר ישעיה עד סוף הספר.

אם נניח כי המחבר דייק בלשונו, וגם התרגום הוא מהימן, הרי לנו שקראו עד סוף הספר ולא חזרו על הפסוק שלפני האחרון.

ז. סברה זו שאמרנו עתה, שהעדר סימן המסורה אינו יכול ללמדנו בודאות על מנהג הקריאה, דומה שכוחה יפה גם ביחס לכתב יד הללי הנזכר לעיל. כתב יד זה נכתב ע"י ר' משה בן הלל כתשע מאות שנה לפני גירוש ספרד, והוא היה מצוי בטולידו עד לגירוש⁵⁵. העדר הסימן אינו מלמד בודאות שמנהג טולידו היה שלא לחזור. צא וראה שר' חייא בר שלמה אבן חביב מברצלונה תלמיד הרשב"א כתב:⁵⁶

ולעולם מפטירין בשבת של ראש חדש ביסעיה השמים כסאי עד סוף הספר, וחזור וקורא פסוק והיה מדי חדש וגו'.

לפנינו חכם ספרדי שפעל במאה ה-14, המעיד כי נהגו לכפול פסוק בסיום ישעיהו. אישור לכך מצאנו בכת"י ספרדיים של התנ"ך מהמאה ה-13, וגם בדפוסים ראשונים, שהרי מצאנו בהם את הציון יתק"ק המלמד שיש לחזור⁵⁷. גם כאן אין הכרח לומר שיש סתירה בין השנים. אפשר שבכתב יד הללי עדיין לא חדר סימן המסורה, ואעפ"כ נהגו הקוראים לחזור. עם זאת עלינו לשים לב לדברי ר' אברהם אלשבילי, מחכמי ספרד במאה ה-14:⁵⁸

ואפילו סיומין של יתק"ק סימן שבת ונחמה הן לישראל⁵⁹. היאך, ישעיה סיים במפלתן של רשעים ותנחומי צדיקים להשתחוות לפני ה' ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים". תרי עשר גמי סיים "פן אבא והכיתי את הארץ תרם" אדלעיל קאי, דכתיב

- 55 ראה ר"א זכות, ספר יחסין, מהד' פיליפוסקי עם מבוא מאת רא"ח פריימן, ירושלים, תשכ"ג, דף 220 ע"ב, ובמבוא שם עמ' XII. וראה עוד זכר צדיק — סדר חג הפסח לר' יוסף בן צדיק, ירושלים, תשנ"ד, במבואי עמ' כד ובהערות שם. יש להבהיר כי כ"י זה אבד והידוע לנו כיום על הנמצא הוא ממקורות המצטטים ממנו. כתבי יד הנמצאים בידינו כיום והמכונים הללי הם מאוחרים לו, אלא שהסתמכו עליו.
- 56 ספר השולחן, מהד' רמ"י הכהן בלוי, ניו יורק, תשד"ם, סדר קריאת התורה, עמ' רצה. יש להעיר שר' חייא הוא מברצלונה שבמדינת קטלוניה, ואילו טולידו בתקופתו היא בקסטיליה, ואפשר שהיו מנהגים חלוקים ביניהם, אבל לא דייקתי עד כדי כך, וכתבתי ספרד באופן כללי.
- 57 כ"י לונדון ספריה בריטית 52 (Or.2201), ספרד שנת 1246; ספריה בריטית 53 (Add.15250), ספרד מאה 13; פריס ספריה לאומית 7, ספרד שנת 1299; כ"י ששון 82, הידוע ככתר שם טוב שנכתב ע"י ר' שם טוב גאון, ספרד 1312. נביאים אחרונים עם רד"ק, ליסבון 1492, דפוס טולידו.
- 58 שיטה לר"א אלשבילי על ברכות לא ע"א, בתוך ספר גנוי ראשונים על ברכות, בההדרת ר"מ הרשלר, ירושלים, תשכ"ו (נדפס בתחילה בספר ברכה משולשת על ברכות בשם שיטה מקובצת). ר"מ הרשלר דן במבואו עמ' 10-13 בזיהוי המחבר. הוא נוטה לומר שהמחבר הוא הריטב"א עצמו ולא ר' אברהם שהוא כנראה אביו. על כל פנים מדובר כאן בחכם ספרדי.
- 59 כך כתב גם ר' אהרן הלוי (רא"ה) בפקודת הלויים, מאינץ, תרכ"ד, עמ' פו, אלא שלא פירש דבריו יותר.

"הנה אנכי שולח לכם את אליה [הנביא] והשיב לב אבות על בנים", כדי שלא אבא להכות את הארץ חרם, ותנחומין הן. קהלת שסיים "אם טוב ואם רע", קאי א"את א-להים ירא ואת מצותיו שמור", כי כל מה שעושה האדם גלוי לפניו ושבת הוא. קינות שסיימו "כי אם מאס מאסתנו", א"השיבנו" קאי, כלומר השיבנו אליך כי קצפת עלינו, ונחמה היא.

לאמור, הסימן יתק"ק היה יזוע ומוכר בספרד, אבל נראה שהם פירשוהו באופן אחר. היינו הסימן מלמדנו שבספרים אלו אף שהסיום נראה לכאורה סיום בדבר רע, לא כן הוא.⁶⁰ הסיום בכל אחד מארבעת הספרים הללו, הוא סיום בדבר טוב, וכפי שהסביר זאת המתברר. לדבריו, אם אכן הסיום הוא סיום בדבר טוב, אין כל צורך בחזרה. האם אכן ניתן להסיק מכאן כי היה קיים מנהג בספרד שלא לחזור? אפשר לומר שאין מכאן ראיה ניצחת. היינו, הריטב"א סבור כי פשטות הירושלמי היא שאין לחזור, ולפיו⁶¹ יש להסביר מה משמעותו של סימן יתק"ק. אמנם למנהגנו שאנו חוזרים יודע הריטב"א היטב מה משמעותו של הסימן.

עם זאת ראוי לציין שבכ"י ששון 508, שהוא כ"י ספרדי משנת 1308, אין אנו מוצאים את סימן החזרה. מעניין הוא שבגליון מצויה חלוקה לפרקים, אבל אין כל הערה אודות חזרה. האם יש בכך ראיה שהיו מקומות בספרד שלא נהגו לחזור? אכן כבר כתבנו לעיל שאי ציון סימן החזרה ע"י הסופרים אינו מלמד בודאות שבאותו מקום לא נהגו לחזור. נמצא שגם מהמצוי בכתב יד זה, אין ראיה ניצחת על מנהג ספרד. אפשר לומר שהסופר העתיק מכתב יד קדום שהיה לפניו, נאמר מכ"י הללי או מהדומה לו, בלי שיהיה לכך קשר עם המנהג בעל פה הנהג במקומו.

ה. אכן, אף שניתן להסביר את חסרונו של סימן החזרה כפי שהסברנו עתה, מעטים מאוד הם כתבי היד שבהם חסר הסימן. היינו, בנוסף לכתבי היד המזרחיים והתימניים שצויינו לעיל שחסרה בהם החזרה, ובנוסף לשני כתבי היד הספרדיים שהזכרנו, כמעט ולא מצאתי עדות דומה על כך בכ"י אחרים של התנ"ך או של הפטרות. לא בדקתי את כל כתבי היד, ודבריי מבוססים על בדיקה אקראית של כמה כתבי יד, שביניהם היו גם כ"י איטלקיים⁶² ופרובנסיאליים⁶³, וגם דפוסי איטליה הראשונים⁶⁴.

60 וראה גם בפירוש הרוקח על המגילות, מהד' ר"י קלוגמאן, בני ברק, תשמ"ה, קהלת עמ' רכו, שאף הוא נותן הסבר מיוחד לסימנות של ארבעת הספרים הללו, אלא שלא הזכיר שם את הסימן יתק"ק.

61 נכון הוא שהריטב"א אינו מזכיר את הירושלמי, ברם התוספות במקום וכן תוספות ר"י שיריליאן ותוספות הרא"ש מזכירים את הירושלמי, ולפיכך נראה שאף הריטב"א בעניין זה התייחס לירושלמי.

62 כ"י רויכלין 3 (יצא לאור במהד' פקסימילית עם מבוא מאת א' שפרבר, קופנהגן 1956), איטליה שנת 1100; כ"י לונדון ספריה בריטית 54 (Har. 5710-11), איטליה מאה 13; כ"י וטיקן רוסיאנה 554, איטליה שנת 1286.

63 כך מצאנו בכ"י וטיקן 468, 482, שהם כ"י של תנ"ך שנכתב בשנת 1215 ובשנת 1216 בדרום צרפת, שיש בהם חזרה.

64 הבדיקה נעשתה עפ"י צילומי הספרים שיצאו ע"י ביהמ"ד לרבנים בניו יורק (A reel guide to Hebrew)

על פי זה יש להעלות עתה את השאלה הבאה. האם יכול העדרו של הסימן יתק"ק בכ"י מסוים להעיד, או להצטרף לעדות, שכ"י זה הוא כ"י עתיק. נטול לדוגמה את כ"י וטיקן אורבינטי 2, מהדורה פקסמילית עם מבוא מאת א' לוין, הוצאת מקור, ירושלים, תשמ"מ. זהו כ"י איטלקי שחלוקות הדעות בדבר מועד כתיבתו. לדעת לוין במבואו התאריך 979 המופיע בכתב היד הוא מזויף, והוא סבור שזמנו המאה ה-14 או ה-15. ברם, מ' כהן⁶⁵ סבור שזמנו המאה ה-11. בדיקה של מנהג החזרה בכתב יד זה מעלה את הממצא הבא: בסוף ישעיהו וקהלת אין סימן; בסוף תרי עשר יש חזרה על הפסוק זכרו תורת משה; אבל בסוף איכה נמצא: "השיבנו יתקא אילו ד' ספרים גומרין בפסוק שעליהן". נראה שאנו רואים כאן את ניצני ההתפתחות של הסימן יתק"א. גם החזרה בסוף תרי עשר על פסוק השונה מהפסוק המקובל מלמדת אולי שלפנינו תהליך היווצרותו של מנהג החזרה. דומה שאנו רואים כאן, כי הוא לא חדר מהרה ובאופן מקיף למסורה, אלא היו בדרכו כמה שלבי ביניים. אפשר שלאור ממצאים אלו נוכל לומר, כי צדק מ' כהן בקביעת זמנו של כתב היד⁶⁶.

אלא שהנחת שהנחנו כאן צריכות עוד לפנים. יש לדון האם ההנחה הראשונה האומרת שחסרונו של סימן החזרה מעיד שלפנינו כ"י קדום, אכן נכונה היא. זאת משום שמצאנו כ"י נוסף, הוא כ"י קמברידג', עמנואל קולג' I.I 5-7/1, שסימן החזרה חסר בו בכל ארבעת ספרי יתק"ק. האם כ"י זה הוא קדום? לא ולא. כ"י זה הוא כ"י איטלקי שנכתב בשנת 1285. ללמדך שחסרונו של סימן החזרה אינו מלמד בהכרח על קדמותו של כתב היד.

וכן הוא גם לאידך גיסא. כלומר, כ"י שנמצא בו את סימן החזרה, אינו בהכרח כ"י מאוחר. בכ"י פטרסבורג Heb. B3⁶⁷ שנכתב בשנת 916, מצאנו שבסוף ספר ישעיהו נכתב: "ד' ספרים דלא מגמרין בסוף סימן יתק"א". בסוף תרי עשר לא נכתב מאומה. כלומר, סימן החזרה מופיע אפוא גם בכ"י קדום. עם זאת יש לדעת, והעמידני על כך י' עופר, כי בכ"י זה נעשו שינויים ותיקונים במשך הזמן⁶⁸, ושמא הסימן והכתובת המצורפת אליו נוספו במאוחר. אפשר שבדיקה מדוקדקת של גוף כתב היד תפתור שאלה זו.

ההנחה השנייה שהנחנו היתה אי הופעתו של הסימן בכל הספרים. ברם גם בכך יש לדון. הנה במקראות גדולות, ויניציאה, רפ"ד, לא מצאנו מאומה בסוף תרי עשר. בסוף ישעיהו ובסוף איכה יש חזרה על הפסוק אבל לא נכתב סימן כל שהוא. בסוף קהלת נכתב שנית כל

(Incunabula). תנ"ך נאפולי, 1492 (בקירוב), דפוס שונצינו. תנ"ך ברישא, 1494, דפוס שונצינו. תנ"ך שנדפס באיטליה אחר 1500 (סימנו בקטלוג Heb. 11). נביאים אחרונים עם רד"ק, שונצינו, 1486.

65 במאמריו 'מהו 'נוסח המסורה', עיוני מקרא ופרשנות, כרך ב (תשמ"ז), עמ' 247; 'תת שיטות של הטעמה סברנית' וכו', לשוננו, נא (תשמ"ז), עמ' 205. אמנם הוא לא נימק את קביעתו.

66 באופן דומה נוכל ליישם זאת גם לגבי כ"י קהיר. לוינגר במבואו הנוכח לעיל הערה 40, הביא את דברי המסתפקים בקדמותו של כ"י קהיר, ודחאם: בכמה הוכחות. שמא ניתן לצרף גם את האמור כאן כהוכחה לקדמותו. עם זאת יש לציין, כפי שהפנני בסובו י' עופר, לדברי מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה', ספונות, יט (תשמ"ט), עמ' 250-259, שדן שוב באותנטיות של כ"י זה על פי שיקולים שלא הועלו ע"י קודמיו, ולאור זאת הוא סבור שכתב היד אינו קדום למאה האחת עשרה.

67 מהדורה פקסמילית עם מבוא מאת ה' שטראק, פטרסבורג, 1876. ד"צ של מהדורה זו עם דברזי מבוא נוספים מאת ורנברג-מולר, ניו יורק, 1971.

68 ראה: י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 184-186.

הפסוק ואחריו סימן יתק"ק. ללמדך שאי הופעתו של הסימן, או פסוק החזרה בכל הספרים, אף היא אינה מלמדת כנראה על קדמות.

עם זאת יש להפנות את תשומת הלב לכתובת המצורפת לסימן בכ"י פטרסבורג: ד' ספרים וכו'. דומה שכתובת זו מיוחדת במינה ולא מצאנו דוגמתה עד עתה, אלא בכ"י אורבינטי 2 שהזכרנו לעיל. אולי הוראה זו, היא היכולה להעיד על קדמות כתב היד. בהקשר זה נציין עוד כי הסימן יתק"א, אף הוא יוצא דופן במקצת. לאמור, מגילת איכה אינה נקראת כאן "קינות", ולכן הסימן אינו יתק"ק, אלא יתק"א⁶⁹. דומני שהיה מקום לבדוק היכן נקראת המגילה בשם "קינות" והיכן נקראת בשם "איכה"⁷⁰, אלא שאין זה כרגע הנושא שאנו דנים בו.

אמנם מצאנו אפיון מיוחד רק בכ"י אורבינטי 2, והוא שבתרי עשר החזרה אינה על הפסוק האחרון, אלא היא מתחילה מעט קודם, מהפסוק: זכרו תורת משה עבדי וגו', או שהיו קוראים רק את הפסוק הזה, ולא היו קוראים עמו גם את הפסוק והיה מדי וגו'⁷¹. אפיון זה מצאתי רק בעוד כ"י איטלקי נוסף, הוא כ"י וטיקן 546, שנכתב בשנת 1286, שגם בו צוין הפסוק "זכרו תורת" וגו' כפסוק חזרה. אגב, הסימן שנמצא בכ"י זה הוא: יתק"ק. עם זאת יש לציין שבערך באותה תקופה שמענו על מנהג איטליה (רומא) מפי ר' אברהם ב"ר צדקיה בספרו שבלי הלקט סי' קעט:

ראש חודש שחל להיות בשבת... ומפטירין בנבואת ישעיה בסופו השמים כסאי עד סוף הספר וחוזרין ומסיימין בפסוק והיה מדי חודש בחודשו כדי לסיים בדברי שבת ובתנחומים.

ט. לסיכום. מנהג החזרה שאנו נוהגים בו היום, אפשר שמקורו כבר בירושלמי, אבל אין הכרח לומר כן. מסתבר שנהגו לחזור בזמנו ובמקומו של הקליר, רב סעדיה גאון ורב האיי גאון. אכן סופרי כתבי הקודש באותה העת לא תיעדו זאת בכתב, וזו כנראה הסיבה שבכתבי יד מזרחיים אין מופיע ציון המסורה יתק"ק (או יתק"א) המלמד על חזרה. גם בכתבי יד תימניים שנכתבו טרם המצאת הדפוס אין מופיע ציון המסורה, וגם כאן יתכן שנהגו לחזור על הפסוקים אלא שלא ציינו זאת בכתב, הואיל והסופרים התימניים נהגו כפי שנהגו הסופרים של כתבי יד מזרחיים. באשכנז נהגו לחזור, ועדות על כך שמענו מדברי רש"י והראב"ה. על פי הנמצא בכתבי יד של התנ"ך וגם בדפוסים ראשונים עולה שנהגו כך גם באיטליה, וכנראה גם בפרובנס. ברומי נהגו לחזור ככתוב בשבלי הלקט. דומה שכך היה גם בספרד. עם המצאת הדפוס דומה שמצאנו את הסימן יתק"ק⁷² בכל המהדורות, ומסתבר שהמנהג לומר

69 סימן זה נמצא גם בכ"י וטיקן 9, איטליה 1287, בסוף ספר ישעיהו, לאחר הפסוק "והיה מדי חודש" וגו' שנכתב שנית. בשאר הספרים מצאנו רק שהפסוק המתאים נכתב פעם שנייה.

70 כבר הערתי על תופעה דומה בעניין אחר, ראה מאמרי: 'לדרך הציון וההפנייה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים', עלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 29-53. שם עמדתי גם על כמה השלכות הנובעות משמות שונים לאותו חיבור.

71 פרופ' יעקב קוגל העירני שהיו בין הנוצרים שראו בפסוק "הנה אנכי שולח לכם" רמז לקדושיהם. אולי זו הסיבה שבמקומות מסוימים באיטליה העדיפו לחזור על הפסוק "זכרו תורת משה" במקום פסוק זה.

72 דומה שמאז המצאת הדפוס לא מצאנו יותר את הסימן המקביל לו, הוא הסימן יתק"א.

פסוקים אלו מקיף מאז את כולם. לאמור, הדפוס קבע סופית את מנהג החזרה, הן בעל פה ע"י הקורא והן בכתב ע"י הסופרים-המדפיסים.

י. בין חכמי האחרונים מצאתי התייחסות⁷³ לסימן יתק"ק רק אצל ר' יוסף חיים מחכמי בגדד הגודעים במאה הקודמת⁷⁴. נביא את עיקר דבריו:

שאלה. כתוב בסוף ס(פ)[ד]ר במדבר ולא יבואו לראות כבלע את הקודש ומתו (במדבר ד, כ), וקשה והלא אין מסיימין הסדר בדבר רע... תשובה... נראה ליישב הענין כיון דאחר סיום הפרשה מברך העולה ברכת התורה שהיא תקנת חז"ל אנשי כנה"ג, והיא חיוב על אדם, לא חשיב סיום "ומתו" סיום, אלא ברכת התורה הוא הסיום, ואפי' שהחזן קורא והעולה מברך, כיון דצריך להטות אזניו אל הברכה ולענות אמן והשומע דינו כקורא.

מיהו הלומד שנים מקרא שאינו מברך אחר קריאתו כשיגיע לא יסיים "ומתו" וישתוק, אלא יאמר פסוק א' מפרשה שניה שאחריה או פסוק א' ממה שקרא... וכן יזהר בהפטרות כמו הפטרה דפרשת טהרות [היינו פרשת מצורע — יש"ש] המסיימת "וירמסוהו וימות" דג"כ יאמר בסיום פסוק מפסוקי ההפטרה שקרא. וכבר בעבור זה נהגו המדפיסים להדפיס ההפטרה המסיימת "כל הארץ חרם" להדפיס פעם שנית פסוק "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא" האמור קודם, וכופלין אותו עוד לסיים בטוב.

לפי דבריו שחידש כאן שברכת התורה לאחר הקריאה היא הנחשבת כסיום הקריאה, א"כ נאמר אותו דבר גם בברכת ההפטרה שלאחר קריאת ההפטרה, כלומר ברכה זו תהיה סיום ההפטרה. לפי זה קשה מדוע כתב שבסיום ההפטרה של פרשת טהרות יש לחזור על פסוק? ר' יחיאל בויס השיבני כי בקטע השני בתשובה (מיהו הלומד וכו') מדובר באדם הקורא ביחידות, וגם בהמשך "וכן יזהר" מדובר באותו אופן, ולגבי אדם זה הדפיסו המדפיסים את הפסוק הנוסף. אבל בקריאה בציבור באמת אין צורך בקריאת פסוק חוזר.

אם הסבר זה הוא הסבר נכון, לפנינו חידוש הלכתי, שדומה שלא מצאנו לו חבר. זאת ועוד. ר' חייא בר שלמה תלמיד הרשב"א ור' אברהם ב"ר צדקיה כתבו במפורש, כפי שכתבנו לעיל אות זו, שבהפטרות שבת ר"ח נהגו לכפול, והרי אלו דברים מפורשים כנגד ר' יוסף חיים⁷⁵. לפיכך נראה יותר לומר שר' יוסף חיים סבור שגדר ברכות ההפטרה שונה מגדר

73 זו התייחסות שבעיקרה היא התייחסות הלכתית. התייחסות דרשנית מצאתי אצל ר' משה סופר בעל חתם סופר בפירושו על התורה, תורת משה, ירושלים, תשל"ה, פרשת נצבים ד"ה וזהו (דף מט רע"ב) שכתב: "וזהו פירוש של שני פעמים השיבנו ה' אליך ונשובה... דהיינו בתשובה הראשונה עדיין לא נרפא אבל אח"כ השיבנו ה' אליך ונשובה תשובה שנייה היא תשובה גמורה".

74 שו"ת רב פעלים, ירושלים, תשל"ל, ח"ד, או"ח סי' מב.

75 אמנם ראינו שנהגו בדורות קדומים לחזור על איכה, אבל ניתן ליישב זאת לשיטת ר' יוסף חיים ולומר שאין סתירה לדבריו שהרי אין מברכין אחרי איכה. גם את דברי רש"י והראב"ה שכתבו בפירוש שנהגו לכפול ביתק"ק, ניתן ליישב לשיטתו ולומר שמדובר בקורא ביחידות.

ברכות התורה, ולא ניתן לומר לגביהן את אשר אמרנו ביחס לברכות התורה⁷⁶. בדרך אגב נעיר על דברי ר' יוסף חיים במה שכתב שהפסוקים נוספו ע"י המדפיסים, שכנראה לא דק בכך, שהרי זו תוספת קדומה כפי שראינו.

יא. נסיים את דברינו במנהג שכתב ר' יוסף בן נאיים, מחכמי מרוקו בדורנו (נפטר בשנת תשכ"א):⁷⁷

מנהג כשמסיימין מגילת איכה חוזרים לומר פסוק השיבנו וכו'. וכן כשמסיימין מגילת שיר השירים חוזרים ואומרים פסוק היושבת בגנים. ואפשר לתת טעם לזה דבירושלמי אמרו דירמיה סיים מגילת איכה בדבר רע ואמר "כי אם מאס מאסתנו" וכו'... לכן חוזרים לומר פסוק "השיבנו" שהוא דבר טוב. וכן בשיר השירים סיימו בפסוק "ברח דודי", דהיינו כנסת ישראל מדברת עם דודה הבורא יתברך ואומרת ברח דודי ודמ(י)[ה] לך לצבי וכו', ואינם רוצים לסיים בפסוק זה דדודה בורח ממנה, לכן כופלים פסוק היושבת בגנים וכו' המסיים "לקולך השמיעני".

לכאורה לפנינו הרחבה מאוחרת של מנהג יתק"ק. היינו, היו שסברו כי הסיום של שיר השירים אינו סיום בדבר טוב, לכן תיקנו לחזור על פסוק. נראה שסמכו עצמם בזה על מנהג יתק"ק.

אבל נראה כי תליית מנהג זה במנהג יתק"ק, כפי שמשמע מדברי ר' יוסף בן נאיים, אינה מדויקת. מסתבר שלפנינו מנהג אחר, וכפי שהעמידני על כך רד"צ הילמן, וכך הם פני הדברים.

בימים קדומים היו כל ספרי הכתובים, וחמש המגילות בכלל זה, נקראים במרוצת שבתות השנה, סמוך למנחה, לפי שיטת חלוקה מסוימת, היא החלוקה ל"סדרי" כתובים⁷⁸. שרידיו של מנהג זה קיימים עד היום בקהילות מסוימות. מדברי הגאונים שהכירו מנהג זה למדנו עוד פרט במנהג זה, והוא כי היו נוהגים לאתר אמירת הסדר לומר פסוקים מסוימים, מתוך הספר שאותו קראו, שנכנה אותם בשם "פסוקי סוף הסדר". בקהילות מסוימות בצפון אפריקה נהוג עד היום לקרוא בשבתות הקיץ את ספרי משלי איוב ודניאל בחלוקות שונות, ובסוף כל קריאה אומרים פסוקים מסוימים ("פסוקי סוף הסדר"), ויש נוהגים לומר גם לפני תחילת הקריאה ("פסוקי ראש הסדר"). ידוע לנו שעל פי מנהג זה שיר השירים נחלק לחמישה סדרים, שבסיום הקריאה של כל אחד מהם אומרים את הפסוק "היושבת בגנים"⁷⁹. נמצא כי המנהג שכתב ר' יוסף בן נאיים הוא חלק ממנהג "פסוק סוף הסדר". כלומר הוא הזכיר את אמירת הפסוק רק

76 ר"י ביום הפגני בזה לדברי ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מקלויזנבורג, 'עניני קריאת התורה וההפטרות', מוריה, שנה יד (קנו-קנח), תשמ"ה, עמ' מה-מו.

77 נוהג בחכמה, המהדיר ר' משה עמאר, בני ברק, תשמ"ו, עמ' רמז, אות ג.

78 כל האמור כאן הוא על יסוד מאמרו של נתן פריד 'נוסח עברי חדש של מגילת אנטיוכוס', סיני, סד (תשכ"ט), עמ' צז-קמ.

79 ראה פריד ה"ל, עמ' קכט ועמ' קלג. שם מוזכר גם שיש קהילות שפסוק סוף הסדר של שיר השירים הוא הפסוק האחרון "ברח דודי".

בסיום קריאת שיר השירים, כאשר לאמיתו של דבר היו אומרים זאת בסוף כל קריאת סדר משיר השירים. נראה שבמשך הזמן חל במקומו של ר' יוסף שינוי במנהג, ונהגו לומר את פסוק סוף הסדר רק עם סיום כל הספר.

לפי דרכנו למדנו שאולי לפנינו פתרון אחר לסימן יתק"ק ולגלגוליו. פסוקי סוף הסדר של איכה וקהלת הם "השיבנו" ו"סוף דבר", כפי שנהוג עד היום בקהילות צפון אפריקה. מאליה עולה ההשערה כי כאשר מנהג קריאת סדרי כתובים בשבתות השנה נתבטל, וקריאת איכה וקהלת נשתמרה רק במועד המיוחד שלה, שבה קראו את כל המגילה בבת אחת וללא חלוקה לסדרים⁸⁰, עדיין היו נוהגים לומר בסופה את פסוק סוף הסדר. לפי הסבר זה אמירת יתק"ק היא שריד של פסוק סוף הסדר שנאמר במקור לאו דווקא רק בסוף הספר, אלא הוא נאמר מתחילתו בסוף כמחצית הסדרים של אותו ספר.

אולם אפשר לומר שהתהליך היה הפוך. היינו, מתחילה⁸¹ קראו את סדרי נ"ך, וסיימו כל סדר בפסוק טוב, הנמצא בדרך כלל בסוף אותה קריאה. פסוקו האחרון של כל ספר נחשב כפסוק סדר, אף אם אינו מסומן כך. אם הספר מסיים בפסוק של פורענות אזי חוזרים על הפסוק שלפניו, היינו סימן יתק"ק. במשך הזמן פסקו לקרוא ספרים מסוימים, ואילו ספרים אחרים שהמשיכו לקוראם, נקראו במסגרת שונה וקבועה. כגון ספרי איוב ומשלי שהחלו לקרותם במועד מסוים בקיץ. הואיל ומעתה חילקום באופן שונה מחלוקת הסדרים, לא תמיד מצאו שניתן לסיים בפסוק טוב מתוך אותה קריאה. כדי לשמור על סיום בדבר טוב בחרו מתוך אותו ספר פסוקים קבועים שאותם היו מצמידים באופן קבוע לסיום כל קריאה⁸². לפי הסבר זה עולה שקריאת פסוקי יתק"ק היא קדומה ומלכתחילה נהגו לקוראם רק בסוף הספר.

80 יש לציין שהחלוקה של איכה לסדרים היתה בת שני סדרים. ביחס לקהלת מצאנו מנהגים שונים: שני סדרים, שלושה או ארבעה סדרים. ראוי לשים לב כי מנהג הקראים הוא לחלק את איכה ולקוראה במשך ארבע או חמש שבתות שבין תשעה בתמוז לעשרה באב, כאשר גדלו של כל סדר הוא פרק. לפני קריאת כל פרק הם אומרים פסוקים הנקראים "הקדמת הסדר". בסוף כל פרק הם אומרים: השיבנו ה'... כקדם, וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו, ברוך ה' לעולם אמן ואמן (פרט לפרק שלישי שלאחר הפרק ולפני אמירת הפסוקים הללו הם מוסיפים פיוט). כך נמצא בסידור תפלות כמנהג היהודים הקראים, באר שבע, תשכ"ג, חלק א, עמ' 107-121. מעניינת מאוד היא ההקבלה למנהג קהילות צפון אפריקה המובא בספר "ארבעה גביעים", ליוורנו, תרנ"ה. הם מסיימים קריאת כל סדר מתוך ספרי איוב ומשלי בפסוק סוף סדר קבוע, ואחריו הם מוסיפים תמיד את הפסוק "ברוך ה' לעולם אמן ואמן".

81 כל האמור כאן הוא על יסוד עבודה לתואר שני של מנחם בן ישר 'חלוקת הסדרים בספרי הנ"ך', אוניברסיטת בר אילן, תשל"ו. ראה שם סיכום העניין עמ' 122-126. העבודה עצמה מקיפה מאוד ומציגה רישום של הסדרים על פי כתבי יד רבים. כן דן המחבר בדעות השונות שהועלו ע"י החוקרים בנושא החלוקה לסדרים, ואין כאן המקום לפרט. עבודה חשובה זו נעלמה מעיני י' עופר הג"ל (הערה 53). תודתי לר"ד לאה הימלפרב שהעמידתני על כך.

82 ראוי לציין לדברי רש"ט גאגין, כתר שם טוב, קידון, תרצ"ד, עמ' תקמ: "בלונדון ואמשטרדם נוהגים... ובחתימת המגילה [אסתר] חוזרין הפסוק ליהודים היתה והש"צ חזר אותם, וכן המנהג בכל קהלות ספרד". אף מכאן נלמד שבאותן קהילות פסוק סוף הסדר באסתר היה "ליהודים היתה". אכן לפי מש"כ פריד (לעיל הע' 78) פסוק סוף הסדר בקהילות מדבר סהרה הוא "כי מרדכי היהודי". ונראה שחילוקי מנהגים לפנינו.